

נקודה למחשבה

כתבי עת נוהגים לפרסם מאמרים גמורים, מלוטשים, פרי מחקר ארוך. בג'מאעה החלטנו להציע אופציה נוספת. לרבים מאתנו יש רעיונות ראשוניים, אולי רעיונות בוסר, שעדיין אין לנו יודעים לאן נוביל אותם. אולי יהפכו רעיונות אלה בסופו של התהליך לספר או למאמר, ואולי ייונחו במגרה. המדור "נקודה למחשבה" נועד לתת במה לרעיונות כאלה ולהביאם לפני הקוראים; המערכת מקווה לעורר באמצעותם רב-שיח שיתקיים מעל דפי כתב העת, או ישירות עם המחבר. אנו מזמינים אתכם להציע רעיונות, גם אם אינם מבוססים די הצורך, גם אם הם קוראים תגר על התפיסות המקובלות, גם אם הם נשמעים מוזרים, ובלבד שינוסחו בקצרה ובבהירות.

גיל ההתבגרות של ההיסטוריה של הילדים ושל הילדות*

עמרי פז

בשנת 1960 פרסם פיליפ אריאס את ספרו *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*¹. הספר עורר את העניין בהיסטוריה של הילדות והגדיר את מסגרת הדיון והשיח סביב הנושא, מסגרת שנשתמרה במידה רבה עד היום (Gil'adi 1992: ix; Fishman 1985: 65). ברצוני להצביע על כמה מאפיינים של תחום מחקר זה, וכנקודה למחשבה להציע כיוון שונה לקריאת המקורות הקיימים.

התזה המרכזית של אריאס מכונה "גילוי רעיון הילדות". על פי אריאס, מושג הילדות כלל לא התקיים בחברות ימי הביניים (מן המאה התשיעית ועד המאה השתים עשרה). הסיבה לכך הייתה נעוצה בשיעור התמותה הגבוה בקרב תינוקות וילדים. לטענת אריאס, תופעה דמוגרפית זו הובילה את המבוגרים להתייחס אל הילדים כאל "אבדה פוטנציאלית" ולראות בילדות תקופה חסרת חשיבות, כנסיון להתחסן נפשית נגד אובדן הילדים הצפוי (Ariés 1962: 34-40). ואולם, החל מהמאה השלוש עשרה, כך הבחין אריאס, משתנה מגמה זו ומתחיל תהליך המוביל לגילוי רעיון הילדות במאה השבע עשרה (שם: 42-43, 46-47). אריאס ראה בילדות מוסד חברתי ובתן את תפיסות המבוגרים כלפי מוסד זה.²

אף שחקר ההיסטוריה של הילדות שימש, למיטב ידיעתי, כר לפעילות רבת-תחומית, הרי שזו לא הניבה תוצאות מספקות. הראשונים שגילו עניין במחקרו של אריאס, היו חוקרים מתחומי הפסיכולוגיה והסוציולוגיה. לדעת אילנה קראוזמן בן-עמוס, נבעה התעניינות זו מכך שתפיסותיו של אריאס עצמו בנוגע לילדים ולמתבגרים חפפו

* ברצוני להודות לד"ר אילנה קראוזמן בן-עמוס, שהנחתה אותי בכתיבת רשימה זו, על הערותיה והארותיה, ולד"ר טל שובל, על שהקשה עליי וסייע לי בשלבי הכתיבה השונים.

1 בשנת 1962 יצא הספר לאור בתרגום אנגלי תחת הכותרת *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. ראה: Ariés 1962.

2 'מוסד' כמושג סוציולוגי הוא דפוס שנקבע והשתרש במערכות יחסים בין הפרט לקבוצה או לקבוצות שאליהן הוא משתייך בחברה שבה הוא חי (שפירא 1983: 172). מרכיבים רבים בהגדרה זו חלים גם על המושג "ילדות".

תפיסות מקובלות זה מכבר במדעי החברה (Krausman-Ben-Amos 1995: 69-70). העניין שגילו פסיכואנליטיקאים בספר הניע אותם לנסות ולגבש תיאוריה בדבר שינויים היסטוריים ביחסי הורים-ילדים, אך נסיונות אלו עלו בתוהו. ברם, עדיין נתפסה ההיסטוריה של הילדות בעיני חוקרי מדעי החברה וההתנהגות ככיוון מבטיח ללכת בו לשם פיתוח תיאוריות שכאלו (deMause 1974: 2-3).

מאידך, היסטוריונים שנטו לעסוק בהיסטוריה של הילדות לא תמיד היו מעודכנים במחקר הפסיכולוגי (Kertzer 1995: 272), ולכן אף תרומתם שלהם למחקר הרב-תחומי הייתה מוגבלת. התוצאה הייתה, שבשלבים הראשונים של המחקר לאחר פרסום ספרו של אריאס, בלטה הנטייה לעסוק בפן הפסיכולוגי של הנושא, ובייחוד להתמקד בהיבט של ההתפתחות הפסיכוגנית (psychogenic) ביחסי הורים-ילדים (deMause 1974; Demos 1970; McLaughlin 1974). מבחינה היסטוריוגרפית היו מחקרים אלה בעייתיים בהיותם א-היסטוריים ונטולי הקשר של זמן ומקום.³ הכיוון הרב-תחומי, אם כן, לא הניב תוצאות מספקות.

המחקר ההיסטורי נטה לשמר את מסגרת הדיון שקבע אריאס. הדברים נכונים הן לגבי היסטוריונים שתמכו בתזה שלו והן לגבי אלה שביקשו לסתור אותה.⁴ רובם היו מחקרים של *longue durée* שעסקו ביחידות גיאוגרפיות גדולות (Stone 1977; Shorter 1976; שחר 1990) ובתפיסותיה של חברת המבוגרים את הילדים והמתבגרים. עיון במחקרים אלה מעלה מספר נקודות שיש לתת עליהן את הדעת. ראשית, רובם מתייחסים לתקופת ימי הביניים וראשית העת החדשה המוקדמת באירופה. שנית, רובם מסתמכים על מקורות כתובים, אף שרוב האוכלוסיות הנחקרות באמצעותם היו אנאלפבתיות. מתעוררת אפוא השאלה עד כמה ייצגו תפיסות שנדלו מן המקורות הראשוניים את החברות האירופיות בתקופות הנדונות, ועד כמה הן יושמו בחברות אלו.⁵ סביר להניח כי התפיסות הללו היו שמורות לאליטות, שהיו אחוז קטן בלבד מן האוכלוסייה. ייתכן שבקרב אליטות אלה אותן תפיסות היו בבחינת אידיאל בלבד

3 שלא כמו במחקר ההיסטורי, שאיפתו של המחקר הפסיכולוגי היא לגלות תהליכים קבועים, אוניברסליים, ולהגדיר את עקרונותיהם על בסיס הנחות פוזיטיביסטיות הומוגניות. בעניין זה ראה: Elder, Modell and Parke 1994: vii-viii; Zuckerman 1994: 235;

4 ככלל, הנטייה להפריך את התזה של אריאס הייתה גדולה יותר בקרב היסטוריונים אנגלים ואמריקנים מאשר בקרב הצרפתים והגרמנים (Krausman-Ben-Amos 1995: 69). מחקרה של שחר (שחר 1990) הוא מן המחקרים החשובים שבאו להפריך תזה זו. שחר בחנה ספרות עיונית ודידקטית שנכתבה על ילדים באירופה, והסיקה כי בניגוד לדעת אריאס, רעיון הילדות היה קיים כבר בימי הביניים.

5 הנאוולט (Hanawalt 1977) ניסתה לשחזר במאמרה את חיי הילדים בני השכבות הנמוכות, שלא תיעדו את עצמן, באמצעות דוחות של חוקרי מקרי המוות באנגליה של סוף המאה הארבע עשרה וראשית המאה החמש עשרה. לשיטתה, בדוחות אלה גלום מידע רב על בני המעמדות

(Gil'adi 1992: 117-118; שחר 1990: 9-10). ייתכן שזו הסיבה שהובילה חוקרים רבים לעסוק בתפיסות הילדות בהקשר של טווחי זמן ומרחב גדולים, שכן הדגש במחקרים אלה הושם בעיקר על טקסטים המייצגים התפתחויות ארוכות טווח ולא על אירועים ספציפיים בהקשר של זמן ומקום. בסופו של דבר הייתה מגמה זו בעוכריו של המחקר; אף שהוא יכול להצביע על שינוי בתפיסות הנוגעות לילדות, ספק אם הצליח להצביע על הסיבה לשינוי.

מראשית שנות השמונים הסתמנה מגמה של מעבר מעיסוק בהיסטוריה של הילדות לכתיבת היסטוריה של ילדים כחלק מתחום ההיסטוריה החברתית. להבדיל מההיסטוריה של הילדות, העוסקת בדרך שבה תופסים מבוגרים את הילדות, הרי שבהיסטוריה של ילדים נעשה נסיון לשחזר פרקטיקות והיבטים שונים מחיי הילדים עצמם. נסיון זה נעשה בדרך כלל בהקשר ספציפי של זמן ומקום (ראה Krausman-Ben-Amos 1994; Heywood 1988; Hanawalt 1993; Boswell 1990). מה שמייחד מחקרים אלה הוא הצלחתם לחלץ מן המקורות הקיימים נרטיבים – אפילו חלקיים – של חיי ילדים, למרות העובדה שרוב המקורות לא נכתבו בידי מושא מחקרם, קרי ילדים ומתבגרים. נרטיבים אלו עוסקים בינקות ובילדות, בשגרת היומיום, בפרקטיקות של שוליות ושל שרתות, ועוד. קולין הייוד, למשל, תיאר את התפתחות חיי העבודה של ילדי המעמדות הנמוכים בצרפת במהלך המאה התשע עשרה. לדבריו, מיד לאחר המהפכה התעשייתית חלה הידרדרות בתנאי העסקתם ובמצבם של הילדים, אך כעבור כמה עשורים החל גל של חקיקה פרוגרסיבית לשיפור מצבם. לטענת הייוד, חקיקה זו נועדה בראש ובראשונה לענות על צורכי היוזמים ובעלי ההון, כתוצאה מתהליכי התיעוש אשר העלו את הצורך בגיוס כוח עבודה בוגר, מיומן ומשכיל יותר. תהליך זה הוביל להתפתחות מערכת חינוך ממלכתית. הייוד אמנם נשען בספרו על נתונים ארכיוניים שונים ועל דוחות שכתבה הפקידות הצרפתית, אך הוא הצליח לחלץ מתוך מקורותיו נרטיב של היבטים מחיי ילדים בצרפת במאה התשע עשרה (Heywood 1988).

עד כה עסקנו במאפייני ההיסטוריוגרפיה של הילדות וההיסטוריוגרפיה של הילדים. ניתן להבחין שרוב המחקרים בשני התחומים מתמקדים ביבשת האירופית. אך מה בנוגע לחקר הילדות והילדים בחברות מזרח-תיכוניות? למעלה משלושים שנים לאחר

הנמוכים בכלל ועל ילדים בפרט. הנאוולט ערה לכך שדוחות אלה מעלים תמונה מעוותת של חיי היומיום, מאחר שהם מתעדים רק מקרים חריגים. ואולם, יש בעיות עמוקות יותר שעליהן יש לתת את הדעת בעת קריאת מקור מסוג זה. הדוחות נכתבו על ידי בני אליטות יודעי קרוא וכתוב, המייצגים את השכבות הנמוכות ומביעים עליהן את דעתם – בין אם בגלוי ובין אם בסמוי, ולנו אין יכולת לשפוט עד כמה תיאור זה מדויק.

פרסום מחקרו של אריאס מצוי חקר הילדים והילדות במזרח התיכון רק בראשיתו (Meriwether 1996: 222; Gil'adi 1992: ix).

המחקר הבולט ביותר שנכתב עד היום בתחום ההיסטוריה של הילדות בחברות מזרח־תיכוניות הוא זה של אבנר גלעדי. במחקרו בוחן גלעדי תפיסות של אנשי מוסר, רפואה וחינוך בנושא הילדות בחברות ערביות־מוסלמיות בימי הביניים. גלעדי שאל את מסגרת המחקר של אריאס, אך עם זאת, ממצאיו מוכיחים ש"רעיון הילדות" היה קיים כבר בימי הביניים (Gil'adi 1992).⁶ מלבד ספרו של גלעדי לא נכתבו מונוגרפיות נוספות בתחום ההיסטוריה של הילדות במזרח התיכון.⁷ לאחרונה פורסמו כמה מחקרים בהיקף מצומצם יותר בנושא. שני סוגי המקורות העיקריים ששימשו את החוקרים בעבודותיהם הם הסג'ל (פרוטוקולים של בתי הדין השרעים) והפתאוי (פסיקות הלכה דתיות של מופתים). דוגמא למחקר המסתמך על הסג'ל הינו מאמרה של מרגרט מריוות'ר (Meriwether 1996). מריוות'ר בדקה את גישת בתי הדין השרעים בחלב בשנים 1770–1840 כלפי מינוי נשים כ"פסיאית" (אפורטופוסיות) למימוש צוואות. מטרתה הייתה לבדוק את מעמד האישה, אך מן המאמר עולה כי השיקול המרכזי של בית הדין במינוי האפורטופוס למילוי הוראות צוואה היה טובת היתום (שם: 220). שימוש דומה עושה הראלד מוצקי בפתאוי (Motzki 1996). במחקרו העוסק בנישואי ילדים בפלסטין של המאה השבע עשרה מציג מוצקי פסיקת הלכה של המופתי ח'איר אל־דין אל־רמלי. בפתא דנונה שאלת מתן חוקה על ילדה בת שלוש. הדיון תמקד בילדה שהושאה לתושב המקום לעומת אמה שאיננה בת המקום ובעצמה נשואה בשנית לאדם זר (אג'נבי). החתן חושש שהאם תעזוב את העיר עם הילדה. אל־רמלי פוסק לפיכך כי לקאדי זכות להוציא את הילדה מחזקת אמה ולהעבירה לאישה תושבת המקום, גם אם זו אינה קרובת משפחה. דרך העיון בפסיקות ובפרוטוקולים של בתי הדין השרעים ניתן אפוא לחשוף היבטים רבים מחיי ילדים ומתבגרים.

סקירה היסטוריוגרפית קצרה זו מעידה על העדר הפרספקטיבה של הילדים והמתבגרים עצמם. ואמנם, בכל המחקרים אובדת נקודת המבט של הילד. נשאלת השאלה, האם ניתן לחלץ אותה מתוך המקורות הקיימים? ייתכן שגישה חדשה וביקורתית כלפי המקורות הקיימים (וביניהם יומנים, ביוגרפיות, אוטוביוגרפיות,

6 גלעדי מצביע על ז'אנר מעניין בספרות הערבית: מסות נחמה (consolation treatises). מספרות זו ניתן ללמוד כי הורים שכולים הגיבו רגשית לתמותת ילדיהם (Gil'adi 1992: 100–169), כלומר, הם לא ראו בילדיהם "אבדה פוטנציאלית". השוואה בין מחקרו של גלעדי למחקרה של שחר מתגלה כמעניינת. השניים בוחנים סוגיות דומות באמצעות מקורות דומים (ספרות עיונית ודיקטטית) מתקופת ימי הביניים. קווי הדמיון והשוני בהיבט הבין־תרבותי עשויים להיות מרתקים.

7 ספרים נוספים שראו אור עוסקים יותר בהיבטים סוציולוגיים ופחות בהיבטים היסטוריים. ראה: Fernea 1995.

נקודה למחשבה

ספרות נוסעים ומקורות ארכיוניים) תאפשר לחלץ פרספקטיבה זו. בהקשר זה, ספרה של לינדה פולוק *Forgotten Children: Parent-Child Relations, 1500-1900* מנסה לשחזר את חוויית הילדות באירופה תוך נסיון להתחקות אחר יחסי הורים-ילדים מהמאה השש עשרה ועד למאה העשרים (Pollock 1983). לשם כך התבססה פולוק על שני סוגי מקורות עיקריים: יומנים שנכתבו על ידי ילדים וזכרונות ילדות שנכתבו בידי מבוגרים (ביוגרפיות ואוטוביוגרפיות). ואולם, מעבר לבעייתיות שבנסיון לשחזר חוויה, עולות במחקרה שתי בעיות מתודולוגיות המערערות את טיעוניה. הבעיה הראשונה היא, שפולוק אימצה את מסגרת הדיון של מחקרי ההיסטוריה של הילדות, ולכן היא מתפרסת על פני יחידות זמן ומרחב גדולות, דבר שמקשה את ההקשר ההיסטורי של מחקרה. הבעיה השנייה היא שפולוק לא הייתה ביקורתית כלפי מקורותיה. הקבלה הפוטיביביסטית של הממצאים הובילה אותה להסיק מסקנות שתקפותן אינה ברורה. שחר, לדוגמא, עמדה בספרה על כך שהורים נהגו לקרוא ביומני ילדיהם (שחר 1990: 17). מסקנה זו מעמידה באור שונה לחלוטין את תיאור יחסם של ההורים לילד כפי שהוא בא לידי בטוי ביומנים של ילדים.

שלא כמו פולוק, הנני מציע כיוון קריאה חדש של המקורות שיאפשר את חילוץ הפרספקטיבה של הילד מטקסטים שנכתבו בידי מבוגרים – ואין הכוונה לזכרונות הילדות של המבוגרים עצמם. לעניות דעתי, הבנת האינטראקציה בין כותב הטקסט, המבוגר המתבונן, לבין נשוא הכתיבה, הילד, היא שתאפשר זאת.

במאמרו "האינקוויזיטור כאנתרופולוג" משווה קרלו גינבורג את יחסי הכוחות המשתקפים בטקסטים כיחסים שבין אנתרופולוג לנשוא מחקרו (Ginzburg 1992). גינבורג גילה כי אחד המקורות העשירים ביותר לכתיבת היסטוריה של מכשפות הוא דוחות החקירה של האינקוויזיציה. בדוחות אלה זיהה גינבורג את האינקוויזיטור כאנתרופולוג, ואת הנאשמת בכישוף כנשוא מחקרו. תובנה זו סייעה לו לקרוא נכון יותר את הדיאלוג שבין האינקוויזיטור לבין המכשפה המופיע בטקסט, ובכך הצליח לחלץ מתוכו גם את הפרספקטיבה של המכשפה. ההבנה שטקסטים היסטוריים משקפים יחסי כוחות בלתי שוויוניים, בכל הקשור לייצוג שכבות "חלשות" בידי שכבות "חזקות", מסייעת להעריך נכון יותר את הטקסט. כאשר עוסקים בילדים המיוצגים בידי המבוגרים, הרי שתובנה זו מקבלת משנה תוקף. לפיכך, אף שאני מודע לכך שהאנלוגיה בין מקורותיו של גינבורג למקורות המשמשים לכתיבת היסטוריה של ילדים אינה מושלמת, נראה לי שניתן ליישם את גישתו גם בתחום זה ולראות במבוגרים אנתרופולוגים, ובילדים את נשוא מחקרם.

סוג מקורות שנראה מתאים ליישום גישתו של גינבורג הוא ספרות הנוסעים המערבית, שעליה מצביע גלעדי כמקור חשוב לכתיבת היסטוריה של ילדים במזרח התיכון. גלעדי מתכוון במיוחד לספרות של נוסעות, שכן אלה באו במגע אינטימי

ואינטנסיבי יותר עם ילדים (וגם עם נשים) (Gil'adi 1992: 14). לשם הדגמה, נוסעת בולטת מן המאה התשע עשרה הייתה לידי דאף-גורדון (Duff-Gordon), אנגליה שהתיישבה במצרים החמה והיבשה בשנת 1862 בשל מחלת השחפת בה חלתה. את החורפים עשתה דאף-גורדון בלוקסור שבמצרים עילית, ואילו בעונות הקיץ שהתה בקהיר ובאלכסנדריה, עד מותה בשנת 1869. היא ניהלה משק בית שבו עבדו צעיר מצרי בן עשרים כרב משרתיים, כמה ילדים מצריים נוספים כמשרתיים, וכמה ילדים כושים. אלה האחרונים היו אמנם בני מעמד העבדים מבחינה פורמלית, אך בפועל זיכתה אותם דאף-גורדון במעמד שווה לילדים המצריים. מכתביה לבני משפחתה הם מקור עשיר שבאמצעותו אפשר להיווכח כיצד ניתן לחלץ את נקודת המבט של הילד מן הטקסט. למשל, בכמה ממכתביה מציינת דאף-גורדון כי ילדי משק הבית ישנים על הרצפה בלא מצע, או על סיפון סירתה בעת מסעותיה על הנילוס, וכי בקהיר אחדים מהם אף ישנים מחוץ לבית. דאף-גורדון טענה כי הילדים רגילים לתנאים אלה. ואולם, כאשר שלח לה בעלה ציוד חורף, שאת חלקו נתנה לילדי משק הבית, היא כותבת על דארפור, אחד הילדים: "Darfur hugged the horsecloth in ecstasy that he (Duff-Gordon 1969: 341) should never again be cold at night"

דאף-גורדון אינה מקנה לאמירה זו חשיבות יתרה. היא איננה מקישה ממנה דבר באשר לרווחת הילדים בכל אותם חורפים ולילות שקדמו לארוע. אנו, מאידך, יכולים להסיק מן הטקסט שהילדים סבלו בתנאים אלה, גם אם לא התלוננו על תנאי המחיה שסיפקה להם דאף-גורדון, ואולי אף ראו עצמם ברי מזל. דוגמא נוספת ניתן למצוא בסיפורו על אחמד, ילד בן שבע, ששימש כמוביל החמור של דאף-גורדון. אחמד כפה עצמו עליה כאשר עברה להתגורר בלוקסור. הוא נאבק על תפקידו במשק הבית, וחשש למעמדו ביחס לילדים האחרים (שם: 208–209, 229). כאשר עזב אחד הילדים הכושים לא הסתיר אחמד את שמחתו מדאף-גורדון, ואף חשף לפנייה את הסיבה לפשר השמחה: חשיבותו במשק הבית גדלה (שם: 223). ואמנם, העלאת משכורתו בגין מעמדו החדש אפשרה לו לתמוך במשפחתו (שם: 271). מן המכתבים ניתן ללמוד על מאבקו של הילד לשרוד, להתפרנס, ומעל לכול – על חששו למקום עבודתו, וכל זאת בהיותו בן שבע בלבד. אך החשוב מכול הוא, שמבעד לכתוב במכתבים של דאף-גורדון ניתן להעריך כיצד רואים אחמד ודארפור את מצבם הם, ובמקרים אחדים ניתן אף ללמוד על דעתם האישית.

נקודת המבט של הילד נעלמה עד כה מן המחקרים מאחר שרוב המקורות ששימשו לכתובת ההיסטוריה שלו נכתבו בידי מבוגרים. המקורות שנכתבו בידי הילדים עצמם מעטים מאוד, וגם חילוף הפרספקטיבה של הילד מתוך הטקסטים הקיימים, בעיקר מתוך אלו שנכתבו בידי מבוגרים, אינו משימה פשוטה. ואולם, אין זו משימה בלתי אפשרית, ודומה כי היא חיונית להבנה מלאה יותר של המציאות ההיסטורית. סביר

נקודה למחשבה

להניח כי ככל שננוע קדימה על ציר הזמן נמצא מקורות רבים וזמינים יותר, דבר שאינו ייחודי לכתיבת היסטוריה של ילדים דווקא. ובאשר לכתיבת היסטוריה של הילדות והילדים בחברות מורח-תיכוניות, הרי שכאן העשייה רק בראשיתה. לנוכח עושר המקורות הקיימים בתחום זה, נראה שהכיוון המוצע עשוי להיות מעניין.

ביבליוגרפיה

שחר, שולמית, 1990. ילדות בימי-הבניים, תל-אביב.
שפירא, יונתן, 1983. יסודות הסוציולוגיה, תל-אביב.

- Ariés, Philippe, 1960. *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Paris.
- Ariés, Philippe, 1962. *Centuries of Childhood: a Social History of Family Life* (tran. Robert Baldick), New York.
- Boswell, John, 1990. *The Kindness of Strangers: the Abandonment of Children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance*, New York.
- deMause, Lloyd, 1974. *The History of Childhood*, New York.
- Demos, John, 1970. *Family Life in a Plymouth Colony*, Oxford.
- Duff-Gordon, Lucie Lady, 1969. *Letters from Egypt (1862-1869)*, London.
- Elder, J., Modell, J. and Parke, Ross D. (eds.), 1994. *Children in Time and Place: Developmental and Historical Insights*, New York.
- Fernea, Elizabeth W. (ed.), 1995. *Children in the Muslim Middle East*, Austin.
- Fishman, Sterling, 1985. "Changing the History of Childhood: a Modest Proposal," *The Journal of Psychohistory* 13, 1: 65-78.
- Gil'adi, Avner, 1992. *Children of Islam: Concepts of Childhood in Medieval Muslim Society*, New York.
- Ginzburg, Carlo, 1992. "The Inquisitor as an Anthropologist," in: Carlo Ginzburg, *Clues, Myths and the Historical Methods* (trans. John and Anne C. Tedeschi), Baltimore, 156-165.
- Hanawalt, Barbara A., 1977. "Childrearing Among the Lower Classes of Late Medieval England," *Journal of Interdisciplinary History* 8,1:1-22.
- Hanawalt, Barbara A., 1993. *Growing Up in Medieval London : the Experience of Childhood in History*, New York.
- Heywood, Colin, 1988. *Childhood in Nineteenth-Century France: Work, Health and Education among the "Classes Populaires"*, Cambridge, UK.

- Kertzer, David I., 1995. "Review of Children in Time and Place," *Journal of Interdisciplinary History* 26, 2: 271-272.
- Krausman-Ben-Amos, Ilana, 1994. *Adolescence and Youth in Early Modern England*, New Haven and London.
- Krausman-Ben-Amos, Ilana, 1995. "Adolescence as a Cultural Invention: Philippe Ariés and the Sociology of Youth," *History of the Human Sciences* 8, 2: 69-89.
- McLaughlin, Mary M., 1974. "Survivors and Surrogate: Children and Parents from the Ninth to the Thirteenth Centuries," in: Lloyd deMause (ed.), *The History of Childhood*, New York, 101-183.
- Meriwether, Margaret L., 1996. "The Rights of Children and the Responsibilities of Women: Women as Wasis in Ottoman Aleppo, 1770-1840," in: Sonbol Amira EL-Azhary (ed.), *Women, the Family and Divorce Law in Islamic History*, New York, 219-236.
- Motzki, Herald, 1996. "Child Marriage in Seventeenth-Century Palestine," in: Masud Messick and David S. Powers (eds.), *Islamic Legal Interpretation: Muftis and Their Fatwas*, Cambridge, Mass, 129-140.
- Pollock, Linda A., 1983. *Forgotten Children: Parent-Child Relations, 1500-1900*, Cambridge, UK.
- Shorter, Edward, 1976. *The Making of the Modern Family*, New York.
- Stone, Lawrence, 1977. *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*, London.
- Zuckerman, Michael, 1994. "History and Developmental Psychology, a Dangerous Liaison: a Historian's Perspective," in: J. Elder, J. Modell and Ross D. Parke (eds.), *Children in Time and Place: Developmental and Historical Insights*, New York, 230-241.

על המחברים

אתי תרם סיימה את לימודי התואר השני בבית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל-אביב במגמת ההיסטוריה של המזרח התיכון.

אמנון רוזן-קרוצקינין הינו מרצה להיסטוריה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. מחקריו עוסקים בשיח היהודי-נוצרי בראשית העת החדשה ובתודעה ההיסטורית הציונית.

חגי ארליך הוא פרופסור להיסטוריה של המזרח התיכון ושל אפריקה באוניברסיטת תל-אביב ובאוניברסיטה הפתוחה. בין ספריו: *Ras Alula and the Scramble for Africa; The Struggle Over Eritrea; Students and University in Twentieth-Century Egyptian Politics; Ethiopia and the Challenge of Independence*; מבוא להיסטוריה של המזרח התיכון בעת החדשה; המזרח התיכון בין מלחמות העולם; נוער ופוליטיקה במזרח התיכון; דורות ומשברי זהות.

פרופסור קלוד כאהן (1909–1991), מבכירי חוקרי ההיסטוריה של המזרח התיכון, עסק בחקר ההיסטוריה של החברות המוסלמיות באגן המזרחי של הים התיכון ואסיה התיכונה. כאהן פרסם מחקרים מרכזיים בנושאי חברה, כלכלה ומערכות כספים ומיסוי; כמו כן הוא עסק בקשר שבין אירועים פוליטיים לתפיסות עולם דתיות.

תיקון טעות

בכרך הקודם (כרך ב, תשנ"ח – א) נפלה טעות במאמרו של גבי קרמר "נסיונות יהודיים לרכוש נכסי וקף באזור הכותל המערבי בשלהי התקופה העוסמאנית, 1887–1916". בעמוד 44 בו נכתב: "לאור המאבקים האלימים שפרצו בעבר ויפרצו בעתיד בשל המקומות הקדושים לאסלאם בירושלים...", צריך להיות: "לאור המאבקים האלימים שפרצו בעבר ושעלולים לפרוץ בעתיד בשל המקומות הקדושים לאסלאם בירושלים...".